

REPREZENTAREA DIAVOLULUI ÎN ICONOGRAFIA CREȘTINĂ ROMÂNEASCĂ

**Drd. Simona Teodora ROȘCA , muzeograf
Muzeul Etnografic al Transilvaniei,
Cluj-Napoca**

Cuvânt de început.

Privitor la motivul iconografic "Sfântul Gheorghe omorând balaurul", odată un preot i-a spus unui prieten iconar (care tocmai reprodusesese câteva asemenea izvoade): păi ce l-ai pictat așa de mic pe balaur (deoarece reprezintă întru chiparea răului absolut, Satana); n-ai văzut cât de mare este balaurul în statuia din centru? (Era vorba despre o statuie contemporană a Sfântului Gheorghe din localitatea omonimă). Și desigur, logic, preotul avea partea lui de dreptate. Numai că...

*

În iconografie, diavolul pare a fi o prezență contradictorie. Rău identificat și totuși abstract, prezent dar minimalizat, ascuns, în desfășurare dar controlat. De aceea existența sa afirmată rămâne totuși o reprezentare discretă. De ce balaurul nu-i mai mare în icoane? Deoarece Sfântul Gheorghe este subiectul, iar diavolul e învinsul, devine un element de peisaj, un simbol – precum în icoana Botezului.

Numit "nefărtatul", "ucigă-l toaca", "ducă-se pe pustii" (și în multe alte chipuri), aceste paranteze puse numelui său spun ceva și anume faptul că în cultura tradițională lui Satan îi este rezervată omisiunea, abstractizarea cu scop apotropaic. Nu-i bine nici măcar să-i pomenești numele. "Se crede că dacă nu i se pomenește numele, Dracul nu vine"¹. Persoanele despre care se spunea că intră în legătură cu el, "vrăjitoarele satului", chiar cerându-le țăranul vreodată ajutorul, erau de temut și de ocolit. "Dracul are o armată întreagă de draci și de ajutoare. Babele, vrăjitorii și spiridușii sunt ajutoarele lui pe pământ"². Despre babe, mai ales acelea care se ocupă cu vrăji și farmece, în schimbul științei vrăjitoarești se zicea că au făcut legământ cu dracul și și-au vândut sufletul lui³.

Diavolul simbolizează toate forțele care tulbură, întunecă, slăbesc conștiința și o fac să regezeze spre nedeterminat și ambivalent; centru al întunericului în opoziție cu Dumnezeu, centrul luminii⁴.

¹ Marcel Olinescu, *Mitologie românească*, Editura Saeculum I.O., București 2001, p.33

² Ibidem, p.29.

³ Ibidem, p.33.

⁴ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri, vol I (A-I)*, Editura Artemis, București 1994. p.444.

El însă se arată în chip magic sub diferite înfățișări (ex. tânăr, bostan, mătă) sau posedă locuri, persoane, lucruri. Dintre animale, dracul apare mai ales ca și: câine negru, pisică, capră, țap, gâscă, berbec, bou⁵. Din această pricină se răspândesc multe povestiri despre diavol și faptele lui necurate. Dar în care chip, din diferitele sale arătări era mai potrivit ca oamenii să-l reprezinte – de vreme ce despre el se crede că poate lua orice înfățișare dorește, sau poate să-și manifeste prezența în lipsa formei materiale.

Privitor la mitologia românească, descrierea clasică a diavolului (circumscrișă perfect viziunii creștine în general) este următoarea: "Diavolul are înfățișare de om, numai că e negru la față și urât – urât ca Dracu – zic românii. Pe cap are două coarne întoarse ca la țap, și urechi lungi și ascuțite. Ochi îi sunt roșii și lucesc noaptea ca la lup. Are picioare de țap, păroase și cu copite, iar dinapoi are o coadă lungă ca la vite. În iad e totdeauna gol, dar pe pământ are putere să ia orișice chip ar vrea. Îndeobște se schimbă în animale și păsări negre. Având aripi, poate zbura ca liliecii. Locuiește în iad și noaptea e împărăția lui. Dar numai până la cântatul cocoșului, când poftele lui de a face rău nu mai au nici o putere, pentru că atunci se coboară îngerii din cer, și răsare Sfântul Soare"⁶.

Materializarea umanoidă a duhurilor rele (ce păstrează o soma îngreunată și mult pervertită față de frumusețea angelică) se justifică prin perfecta coordonare între funcție și formă – întrucât trupul uman, a cărui constituție este dată de Creator – reprezintă o alcătuire perfectă. Diavolii, negrii sau cenușii, sunt însă nediferențiați, adică depersonalizați, fără suflet. Iar coarnele, copitele și coada sunt simboluri nu animaliere (căci animalele nu au nici o vină), ci animalice ca spirit, diavolul fiind înger căzut, descendent pe scara creației în abis.

Aripa transformată a diavolului devine un îndepărtat atribut angelic, îngerul în zbor (expresie maximă a vitezei de deplasare) fiind un mesager al voinței divine sau al rugăciunii celor credincioși. De aceea duhul, care practic nu are nevoie de trup, deci și diavolul, poate fi aproape o prezență aproape simultană într-un spațiu sau altul. Aripile demonilor nu sunt ca și cele ale îngerilor, ci se aseamănă cu aripile liliacului – această convenție semnificând un pronunțat caracter nocturn, tenebros.

Desigur această descriere a diavolului este cea mai cunoscută dar nu și singura acceptată în iconografia oficială a Bisericii. De aceea am considerat că o privire de ansamblu asupra picturii unei biserici (pridvor, pronaos și naos, ziduri exterioare) precum și asupra cărților de slujbă și a celor patristice, a icoanelor de asemenea, va descoperi și alte moduri de reprezentare a diavolului. Dintre acestea, studiul de față se bazează doar pe iconografia românească (acest lucru nu înseamnă că exemplificările

⁵ Olinescu, p.36.

⁶ Ibidem, p.29.

următoare n-ar fi regăsite în diferite forme și în iconografia creștină universală).

*

Tradiția spune că înainte vreme de facerea omului, Sfântul Arhanghel Mihail s-a luptat cu îngerul luminii: Lucifer (răzvrătit împotriva lui Dumnezeu), aruncându-l în iad, urmat fiind aici de îngerii răzvrățiți. În general în această icoană, Lucifer – Satana, de-acum duh al tenebrelor, cu aripi de liliac, este reprezentat sub picioarele Arhanghelului Mihail.

În Cartea Apocalipsei (din Noul Testament) se spune că la sfârșitul lumii Sfântul Mihail se va lupta iarăși cu dușmanul cel de demult, diavolul, ucigînd fiara. Acest diavol prăbușit în haosul sfârșitului, sub picioarele calului condus de sfânt, are aripile tăiate (simbol al căderii). Dar încă un chip cu gură hidoasă se cascadează din stomacul său (miniatură a Ep. Anastasie Crimca, "Arhanghelul Mihail omorînd fiara", din *Apostol*, anul 1609).

Chipul din pânțele trebuie să aibă o anumită semnificație, deoarece el se găsește (spre exemplu) și la diavolii din icoana "Scara lui Ioan Climax" (Măn. Sucevița). Gura căscată este simbol al unei poftes nestăpânite, "foamea" (sub diferite forme) fiind un atribut al diavolului. Într-o gravură de la Mănăstirea Neamț înfățișând "Scara", infernul al cărui stăpîn este diavolul, e simbolizat printr-o gură uriașă cu colți (și ochi care veghează), hău în care se prăbușesc cei păcătoși.

La pictura țărănească pe sticlă se evidențiază între temele predilecte scena "Adam și Eva". În rai fiind, Eva este ispitită de diavol (*Facerea*, cap. III), sub chipul unui șarpe. Desigur, se spune, șarpele trebuie să fi fost foarte frumos și cu glas fermecător. Țăranul a imaginat pomul cunoaștinței binelui și răului ca un măr, merele devenind astfel simbolul păcatului cu care șarpele încolăcit pe pom a ispitit-o pe Eva (vezi icoana din colecția Muzeului Etnografic al Transilvaniei, atelier din Șcheii Brașovului, sf. XIX-înc. XX).

Iată în acest sens un fragment dintr-o colindă maramureșeană care povestește despre izgonirea din rai: "Nici on pom nu-i înflorit,/ Numa' pomu' cel oprit./ Vine-on șarpe veninos/ Și dărmează-o creangă jos./ - Haide, Evă ie-ț' o poamă!/ Te-oi străga mai mare doamnă./ Eva poamă și-o luat,/ Lui Adam încă i-o dat/

Dumnezeu așe-o strâgat:/ - Măi, Adame, ce-ai lucrat?/ - Mie Eva că mi-o dat./ - Dar tu, Evă, ce-ai lucrat?/ - Șerpele m-o îndemnat”⁷.

În altă colindă descrierea evenimentului biblic este asemănătoare: “...- Pentru tine, moș Adame,/ Eu purtai piroane’n palme./ Dară Adam se’ntrista./ La pământ îngenunchia./ Și de Domnul se ruga.-/ Iară Domnul întreba:/ Cum, Adame, te-ai smintit-u./ De-ai mâncat din pom oprit-u?/ Și Adam a cuvântat-u:/ Șarpe galben s’a’ncercat-u./ Mărul Evei de la dat-u;/ Iară Eva l-a gustat-u./ Și-apoi mie mi l-a dat-u,/ Mi l-a dat de l-am mâncat-u”⁸.

Într-alt chip este reprezentat diavolul în icoana Nașterii lui Hristos. În fresca din naosul Mănăstirii Probota, diavolul apare ca un bătrân păstor,

sfătuindu-l de rău pe Iosif asupra paternității pruncului minunat. În alte reprezentări ale aceleiași scene, diavolul “sfătuitor” apare ca un bătrân sărac înveșmântat în negru. Referitor la iconografia ortodoxă generală, Evdochimov arată că în această scenă diavolul apare degizat în păstorul Thyrrus ori ca un bătrân cu coarne și coadă.⁹

Tot de istoria sacră ține momentul Epifaniei, adică al Botezului și arătării Domnului. Aici, simbolistica adoptată devine extrem de bogată. Icoana Botezului este poate cel mai bun exemplu de reprezentare sacră în care pătrunde mitologia populară – referitor la un pact al omului cu diavolul.

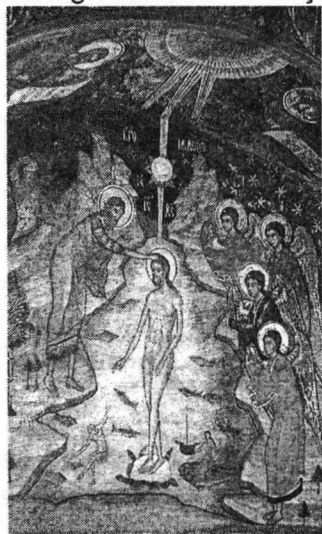
⁷ Pamfil Bilăiu, Gheorghe Gh. Pop, *Sculați, sculați, boieri mari - Colinde din Județul Maramureș*, Editura dacica, Cluj Napoca 1996, p.242.

⁸ G. Breazul, *Colinde* (culegere), Editura Fundației Culturale Române, București 1993, p.78.

⁹ Paul Evdochimov, *Arta icoanei – o teologie a frumuseții*, Editura Meridiane, București, 1993, p. 240.

O variantă a acestei legende este următoarea: "După izgonirea din Rai, Adam și Eva au încercat să cultive o bucată de pământ, pentru a-și asigura hrana zilnică. Dar diavolul le interzise să are pământul, pentru că acesta îi aparținea lui. Le propuse, însă, următorul contract: toate sufletele morților, inclusiv acela al lui Adam și al Evei, să-i aparțină lui, în schimbul permisiunii de a ara cât vor dori ei. Și pentru că Adam nu găsi altă soluție, fu de acord și semnă contractul prin apăsarea cu palma pe o cărămidă nearsă, pe care diavolul o ascunse în Iad. Până la botezul sau la învierea lui Iisus Hristos, care a produs fărâmarearea cărămizii respective, toți morții ajungeau în iad."¹⁰

În sensul acestei legende, o reprezentare extrem de complexă este o miniatură a episcopului Anastasie Crimca, cuprinsă într-un Tetraevangheliar. Aici apare și diavolul și "contractul". Mântuitorul purtând în mână stângă un pergament deschis pe care este scris "Zapisul lui Adam", stă în mijlocul apei, cu picioarele pe o piatră de sub care apar capete de șerpi. Se pare că "Zapisul lui Adam" (din iconografia creștină în general) aparține doar iconografiei moldovenești¹¹.

Reprezentarea pergamentului deschis din mână lui Iisus și piatra pe care El stă în scena Botezului au originea în legenda "Contractului lui Adam cu diavolul" (mai sus prezentată), răspândită în Balcani și Moldova.¹¹ Povestea acestui "contract" aparține bogomilismului – doctrină a unei secte religioase din sec. X, construită prin sinteza dintre credințele păgâne (slave, în special) și creștinism. Bogomilii îl asociau pe Satanail, alături de Dumnezeu, la crearea lumii.¹² Cu toate acestea, motivul iconografic al "contractului" supraviețuiește și în iconografia de zid a bisericii (a se vedea Botezul Domnului din naosul bisericii mănăstirii Sucevița sau din bolnița mănăstirii Brâncoveni).

În râul Iordan Hristos calcă și sfărâmă piatra sub care a pus Adam pactul cu Satana. De sub această piatră se ivesc și capetele monstrului primordial, diavolul. El, Satana, balaur cu mai multe capete, era paznicul acestui legământ grozav.

¹⁰ Ion Taloș, *Gândirea magico-religioasă la români* – Dicționar, Editura Enciclopedică, București 2001, p.39.

¹¹ G. Popescu-Vâlcea, *Anastasie Crimca*, Editura Meridiane, București 1972, p.10.

¹² Doina Ruști, *Dicționar de teme și simboluri din literatura română*, Editura Univers Enciclopedic, București 2002, p.54-55.

În picturile de la mănăstirile Moldovița și Voroneț, diavolul (humanoid maro-cenușiu cu ochii roșii) îi dictează lui Adam contractul. Este de reținut că în iconografia românească a Botezului lui Hristos, (când e reprezentat) diavolul apare ca un monstru acvatic, balaur cu mai multe capete (având trupul ascuns în apă). De altfel în mitologia generală balaurul este considerat străjer al comorilor ascunse, adversar care trebuie înfrânt pentru a cuceri aceste comori.¹³ Hristos sfărâmând capul șarpelui (diavolului) conform profeției biblice, intră în posesia comorii acesteia – adică a sufletului uman, care este eliberat din robia morții, a celor de jos. Și în iconografia Învierii, Hristos este reprezentat cu picioarele pe porțile sfărâmate ale iadului și (uneori) pe demoni, eliberând de aici pe Adam, Eva și ceilalți oameni care nădăjduiseră în El.

Icoanele clasice românești cu "Sfântul Gheorghe omorând balaurul" oferă un bun prilej de meditație asupra naturii diavolului. În legendă nu se spune explicit că acest balaur ar fi însuși Satana, dar se poate deduce că este vorba despre o arătare a sa. Balaurii înfățișați în acest tip de icoană exprimă imaginația pictorului. În general este vorba despre șerpi gigantiști cu solzi și aripi (eventual de liliac), coada lungă și pânțe mare, picioare înarmate cu gheare, gură și colți și limba bifurcată sau ascuțită, cap eventual cu coarne și ochii nelipsiți. Balaurul moare, fiind străpuns cu sulița în gură. Asemănător este reprezentat și în icoanele cu alți sfinți militari (ex. Sfântul Teodor Tiron). Sub forma unei "ciume" cu coarne, legată de Sfântul Haralambie, apare Satana în icoanele pe sticlă din Transilvania.

În scenele de "război total", gen "Scara lui Ioan Climax" (ex. pe fațada de nord a bisericii mănăstirii Sucevița) sau "Judecata de Apoi" (ex. fațada de vest a bisericii mănăstirii Voroneț sau, aici, "Iezerul de foc", frescă din pridvorul bisericii mari, mănăstirea Hurezi), diavolii apar ca adevărate armate: pe cete sau în devălmășie, după caz. În asemenea cadre ei sunt reprezentați tradițional, adică cenușii-negri, cu copite, coarne, coadă și aripi. Nu lipsesc de la unii nici gurile flămânde din pânțe. Diavolii de pe laturile scării sau din râul de foc, poartă diferite unelte de înțepat sau mai ales

agățat, precum furci, cângi, cârlige, dar și funii, lanțuri pentru prins și legat păcătoșii. În plus cară te miri ce și se agață cu disperare de balanța cea dreaptă a judecății, intrând astfel în conflict cu ceata îngerilor păzitori.

“Râul de foc” din scena Judecății de Apoi este un subiect deosebit. În el se războiesc îngerii cu un monstru, diavol cu mai multe capete, numit “domnul întunericului”. Iată un fragment dintr-o profeție a Sfântului Nifon (sec. IV), profeție care se pare că ar fi stat de asemenea la baza pictării unei asemenea scene (la Voroneț).

“Judecătorul (Hristos) a chemat un înger de foc fără milă, conducătorul cetei

îngerilor care supraveghează focul iadului și a zis: «Ia cu tine toiagul Meu, care leagă și zdrobește. Ia și nenumărată mulțime de îngeri din ceata ta, pe cei mai înfricoșați, care execută pedepsele celor din iad. Să mergeți la marea cea gânditoare și să găsiți urmele domnului întunericului. Apucă-l cu putere și-l ține bine și-l lovește fără milă cu toiagul până va preda ceata duhurilor rele». Aceștia legați vor fi aruncați în chinurile iadului.¹⁴

*

Acest studiu are în anexă un tabel în care s-a încercat o sinteză a celor prezentate.

¹⁴ Sorin Dumitrescu, art. «Vedenia asupra înfricoșatei judecăți a Sf. Nifon», *Ziua*, 15 aprilie 2000, p.8

Reprezentarea diavolului în iconografia românească

	Diavolul/ Tip	Caracteristici	Mod de acțiune	Mijloace și unelte	Adversari
I. ÎNFĂȚIȘARE "UMANĂ"	Humanoid	Culoare (gri, maro, negru) Aripi (de liliac, tăiate, diverse forme) Coarne, Coadă, Copite	Captură Tortură Pază Luptă Diverse	Înțepare și agățare prin: Furci Cârlige Funii cu lasouri Greutăți	Sufletele în general Păcătoșii Îngeri Sfinți Adam Hristos
	Om	Păstor bătrân Bătrân ponosit (uneori cu coarne și coadă)	Deghizare și ispitire	Gând Vorbă	Iosif
II. REPTILĂ	Șarpe, Balaur acvatic (se văd doar capetele) sau balaur terestru	Solzi, Ochi, Culoare (aurie, diverse), 1, 2 sau mai multe capete Solzi, Ochi, Gură cu colți, Limbă de șarpe, Coarne, Aripi, Labe cu gheare	Ispitare prin dialog Pază Luptă	Fructul păcatului "Zapisul lui Adam" Colți Gheare Coadă etc.	Eva Hristos Sf. Mihail Sfântul Gheorghe Etc.